

**MANG'ITLAR DAVRIDA BUHORODA MADANIY HAYOT (ME'MORCHILIK, ADABIYOT
VA SAN'AT)**

Ubaydullayeva Shohista Hidoyatillo qizi

Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish institute

O`simliklar va qishloq xo`jaligi mahsulotlari

karantini yo`nalishi, 1-bosqich talabasi

Anotatsiya: *Madaniy jarayonlarning bir yo`nalishi bo`lmish me'morchilik o`zida tarix, san'at, ijtimoiy voqealar natijasi, davr ma`rifati va bilimlar darajasini ifoda etadi. XIX asrda O`rta Osiyo xonliklarida arxitektura inshootlari turlari yanada takomillashdi. Buning natijasida ko`plab jamoat binolari, jumladan, karvonsaroylar, ko`prik, sardoba, hammom, savdo rastalari qurila boshladi, Monumental binolarning tarxi, qiyofasida o`zgartishlar yuz berdi. Monumental arxitekturada, bir tomondan avval ishlab chiqilgan kompozitsion sxemalar izidan borish, ikkinchi tomondan esa maxalliy o`ziga xoslikning namoyon bo`lishi, ko`zga tashlanadi.*

Kalit so`zlar: *Chorminor, Jeleznovodsk, Ohugir, Xayrobod, Daxmai shohon, karvonsaroylar, ko`prik, sardoba, hammom.*

Amir Haydar hukmronlik qilgan davrda Buxoroda Chor minor - Xalifa Niyozqul madrasasi (1807), masjidlar, xonaqohlar, hammomlar qurildi, Xalifa Xudoydod majmuasi qurilishi davom ettirilgan. Buxoroda Amir Haydar onasiga atab maxsus madrasa, Qarshida Ali madrasasi va Mir Muhammad madrasasini ham qurdirgan. Chor Minor yodgorligiga to`xtalib o`tadigan bo`lsak: Chor Minor madrasasini turkman Xalifa Niyozqul 1807- yilda qurdirgan. To`g`ri to`rtburchakli hovli atrofida bir qavatli ustun ayvonli xonalar joylashtirilgan. Janubi - g`arb tomonidagi burchakda sinchli masjid qavatli bo`lib, pastki qavatli madrasaga kirish uchun yo`lak vazifasini bajarsa, tepadagi ikkinchi qavat kutubxona bo`lgan. Chor Minor soda arxitekturasi hamda ajoyib kompozitsiyasi bilan XIX asr me'morchiligida original ko`rinishga egadir. Ahmad Donishning yozishicha, Amir Haydar hukmronlik qilgan davrda Buxoroda ilmfan, xususan, tarix va islom ilmlari rivojlangan. Amir Haydar madrasalarda tahsil olib borish uchun Istanbul, Kobul va boшyia shaharlardan ko`plab qo`lyozma kitoblarni olib kelishni buyurgan.

Uning o`zi muntazam ravishda saboq bergan, madrasalarda dars o`tgan. Amir Haydar «al-Favoid al-alfiya» nomli fiqhning xanafiya mazhabiga oid asar ham yozgan.

Chorminor yodgorligi Mang`it hukmdorlari mamlakatning obodonchilik ishlariga ham katta e`tibor qaratganlar. Amir Nasrullo tomonidan va uning davrida Buxoroda Qozi Hasanxo`ja, Olimjonboy, Eshoni Pir, Mirzo Ubayd, Modorixon, Ismoilxo`ja (1829) Aliy Cho`bin, Mirzo Abdulg`affor, Tojiddin madrasalari (1860) qurildi, Xalifa Xudoydod me`moriy majmuasining qurilishi yakunlandi (1855). Hukmronlik yillarida Amir Abdulahadxon mamlakat hayotini yaxshilash maqsadida birqator islohotlar o`tkazgan: savdo-sotiq

ishlariga qulay shart-sharoitlar yaratib bergan, qorako'l teri savdosi rivojlantirilgann, amirlik hududida erosti foydali qazilmalari: mis, temir, oltin qazib olinishi yo'lga qo'yilib, konchilik rivojlantirilgan. Shahardagi obodonchilik ishlariga homiylik qilgan, savdo toqlari ta'mirlangan, Yangi Buxoro (Kogon), Yalta, Jelesnovodsk shaharlarida saroylar barpo ettirilgan. Buxoro amirligida XIX asr o'rtalarida memorchilikda turar joylar arxitekturasida mahalliy uslublar shakllangan. XIX asrda monumental binolarning, ayniqsa ichki qismlarini koshin, tosh, ganch, yog'och o'ymakorligi bilan bezatilgan. Naqqoshlikda ayniqsa islmiy naqshi rivoj topgan. Buxoro amirligining Rossiya protektoratiga aylantirilishi mahalliy memorchilikda rus uslublari ta'sirini kuchaytirgan[1]. XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida Buxoro va Xiva me'morchiligida binolar konstruksiyalari yanada takomillashtirilgan. Jome masjidleri saroy tipida serhasham qilib barpo etilgan, guzarmahalla masjidleri qishlik va yozlik katta ayvonli qilib qurilgan. Bu davrda Buxoroda bunyod etilgan obidalardan biri Sitorai Mohi Xossa (forscha-yulduz oy makoni) – Buxorodan 4 km shimolda joylashgan mang'it sulolasi vakillari tomonidan bunyod etilgan saroy-bog' Sitorai Mohi Xossa saroyi ikki qismdan, ya'ni eski va yangi saroy hamda g'isht to'shalgan 3 hovli dan iborat. Eski saroy Buxoro turar joyleri ruhida barpo etilgan bir - ikki qavatli uylardan iborat. An'anaviy uch qismi kompleks bo'lib, undagi dastlabki binolar Nasrulloxon (1826 – 1860) va Muzaffarxon (1860 –1885) hukmronligi davrida qurilgan. Abulahadxon (1885–1910) tomonidan esa 1892-yilda qurilish yakunlanib, saroy va bog' barpo etiladi. Eski saroy bir qancha vaqt Rossiyada rus me'morleri ishi bilan tanishgan usta Hoji Hofiz boshliq Buxoro me'morleri tomonidan qurilgan bo'lib, shu tufayli Eski saroy tarixida Evropa me'morchiligining elementlerini ham kuzatish mumkin. Eski saroyning sharqida Amir Sayyid Olimxon hukmronligi (1910–1920) davrida Yangi saroy barpo etilgan. Bir qavatli bo'lgan ushbu saroy "T" shaklida qurilgan. Yangi saroy bir qator binolar - oqsaroy, oynavand ayvon, kutish xonasi, amirning qabulxonasi, haram, masjid, xazina, hayvonotxona va boshqa xo'jalik xonalaridan iborat. Yangi saroy Evropa va mahalliy an'anaviy me'morchiligining aralashmasidan iborat bo'lib, ko'pgina xonalar rus muhandislari Sakovich va Margulislar rahbarligida bunyod etilgan. Faqatgina 1912– 1914-yillarda qurilgan qabulxona va oqsaroy binolari Buxoro ustalari tomonidan bunyod etilgan. Amir qabulxonasi dahlizi devorleri to'liq ganchli naqshlar bilan bezatilgan. Xonaning devorleri dagi guldon va gullar shakli usta Xasanjon tomonidan ishlangan. Qabulxonadan oqsaroy xonasiga o'tilib, ushbu xona ikki yil davomida mashhur me'mor usta Shirin Murodov rahbarligida (25-30 kishi) qurilib pardozlangan. Oqsaroyning ko'zgularidan iborat devoriga sharqning jimjimdor nafis naqshleri jozibador gullari oppoq ganch bilan ishlangan. Saroy Mang'itlar davri arxitekturasining yorqin namunalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Sitorai Mohi Xosa

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Mir Arab madrasasi yonida, Poyi Kalon ansambli tarkibida Amir Olimxon madrasasi bunyod etildi. Madrasaning peshtoqli darvozasidan ichkariga kiriladi. Madrasa ikki qavatli, to'rtburchak shakldagi hujralar bilan o'ralgan. Katta xonasi gumbazli tom bilan yopilgan.

Mang'itlar davri yodgorliklaridan yana biri bu Bolohovuz masjididir. Bolohovuz masjidi XVIII – XX asrlarda barpo etilgan. XVIII asrda hovuz oldida tomonlar o'lchami 11,5 metrni tashki etuvchi gumbazli masjid quriladi. Uning ro'parasida XX asrda buxorolik usta Qurbon Yo'ldoshev baland ayvon soldiradi. Usta Shirin Murodov esa kichik minora tiklaydi. Nafis naqshlar ayvon shiftining avaylab saqlab kelinishini ta'minlagan. Ansambl o'zining badiiy nafosati bilan Registon maydonining tarkibiy qismiga aylangan. Bolohovuz masjidi hozirgi kungacha Registon maydonida saqlanib qolingan yagona yodgorlikdir. Mang'itlar davrida ijod qilgan shoirlar, Buxoro adabiy muhiti to'g'risida so'z ketganda Mirzo Sodiq Munshiy, Muhammad Sharif Osif, Junaydullo Hoziq, Ansab Buxoriy, Fitrat Vardonzehiy, Mujrim Obid, Qori Rahmatulloh Vozeh, Shamsuddin Shohin, Ojiz, Ahmad Donish, Mirzo Somiy, Sahbo, Sharifjon Maxdum kabilarni alohida e'tirof etish joiz. Mirzo Sodiq Munshiyning ilmiy-adabiy merosida "Ohugir va Xayrobod tumanlariga sayohat", "Qismat", "Daxmai shohon" dostonlari bosh o'rinni egallaydi. Ashtarxoniy hukmdorlarining faoliyatidan bahs yurituvchi Daxmai shohon" nazmiy asarida har bir hukmdorning o'z tilidan uning faoliyatiga baho beriladi. Hayotlik davrida qilgan yaxshi-yomon ishlari, hatto pushaymonlari nazmiy bayon usulida chiroyli ifoda qilib beriladi. Buxoroning so'nggi o'rta asrlar ilmiy – adabiy muhiti va tarixnavisligida yuqori mavqega ega bo'lgan Mirzo Abdulazim Somiy Bo'stoniyning (1838-1907) ijod yo'li serqirraligi bilan diqqatga sazovor. Tarixnavislik, shoirlik, xattotlik, munshiylik kabi sohalarida qalam tebratgan bu ijodkor ilmiy maydonda ko'proq muarrix sifatida nom qozondi. "Mir'ot ul-xayol", "Manozir al-insho" singari asarlar va salmoqli she'riy misralar uning adabiy ijodini bezab tursa, "Daxmai shohon", "Tuhfai shohiy", "Tarixi salotini mang'itiya" kabi asarlar tarixiy merosining umrboqiy yodgorliklari sifatida hanuzgacha o'z qimmatini saqlab kelmoqda hamda zamon ahli, tadqiqotchilar tomonidan o'rganilmoqda[2]. Mirzo Somiy uzoq yillar Buxoro hukmdorlaridan amir Muzaffar (1860-1885) va amir Abdulahad (1885-1910) saroyida munshiylik vazifasida xizmat qildi. Chor Rossiyasi istilolari davrida amir Muzaffar qo'shinida voqealarni yozib boruvchi (navisanda) shaxs sifatida ishtirok etdi. U saroy tarixchisi edi. 1898 yil saroy xizmatidan chetlashtirilgach, ijtimoiy qarashlarida ayrim o'zgarishlar yuz berdi. Takalluflar bilan xizmat qilib, muruvvatlar ko'rgan mang'it amirlari faoliyatining ba'zi qirralariga nisbatan yumshoq tanqidiy munosabat paydo bo'ldi va bu munosabat tarixiy asarlari sahifalariga ko'chdi. Bir muddat saroyda xizmat qilgan boshqa bir tarixchi – Ahmad Donish bilan taqqoslaganda, Mirzo Somiyda mang'it amirlari faoliyatiga nisbatan mo'tadillik va xolislikni sezish mumkin Mirzo Somiy birin – ketin yozilgan uch tarixiy asar muallifi. Uchala asar ham saroy xizmatidan bo'shagandan va oltmish yoshdan oshgandan keyin yozilgan. Bular "Daxmai shohon" (1902 yil), "Tuhfai shohiy" (1903 yil), "Tarixi salotini mang'itiya" (1906-1907 yillar). "Daxmai shohon" masnaviyda yozilgan tarix. Ba'zi mulliflar uni adabiy asar sifatida talqin qilishadi. Bu ham to'g'ri. Biz asarni tarixiy janr sirasiga kiritdik va bizningcha, ikki xil yondashuv ham to'g'ri va bir-birini inkor qilmaydi. Aslida ushbu asar Mirzo Somiy tomonidan Mirzo Sodiq Munshiyning shu nomdagi asariga ilova tariqasida yozilgan. Asarning 1/3 qismi Mirzo Somiyga tegishli.

Mirzo Sodiq Munshiy ashtarxoniy hukmdorlar tarixini yozgan bo'lsa, Mirzo Somiy mang'it amirlaridan Muhammad Rahimxondan boshlab amir Muzaffargacha o'tgan mang'it amirlari va amir Muzaffar tarixini masnaviyda tasvirlab bergan.

“Daxmai shohon”ning qo'lyozma nusxalari keng tarqalgan. Bir qo'lyozma nusxasi Buxoro muzeyida saqlanadi[3]. Muallifning mang'it amirlari faoliyatiga qarashlari turlicha. Muhammad Rahimxon, amir Nasrullo kabi hukmdorlar salbiy bo'yoqlarda tasvirlansa, amir Shohmurod, amir Haydar va amir Muzaffarga xayrixohlik sezilib turadi. Biroq, muallif ulardagi nuqson va kamchiliklardan ko'z yummaydi va o'rni kelganda bu hukmdorlarni ayab o'tirmaydi. Jumladan, amir Shohmurodning qizilboshlar ustiga qilgan yurishlarini uning o'z tilidan: G'azoho namudam qizilboshro, Buridam sari mardum avboshro. Ya'ni: G'azot qilib qizilboshlar ustiga, Bezorilar kallasin chopdim misralari orqali ifoda etadi. Shuningdek, Marvga yurish qilib, to'g'onni vayron qilganini, Tus va Xuroson ahlini qilichdan o'tkazganini yashirmay yozadi. Shohmurodning darveshsifatligig ishoralar mavjud. Amir Haydar to'g'risida so'z yuritib, uning ilm ahliga moyilligini e'tirof etadi. Asarning amir Muzaffar hukmronlik davriga bag'ishlangan qismi nisbatan kattaroq. Amir Muzaffar davridagi qusurlar ochiq tilga olinadi. Uning mag'rurligi va maqtanchoqligini tanqid qiladi. Chor Rossiyasi bilan olib borilgan janglar yakun topib, mamlakatdagi ichki isyonlar podsho armiyasi yordamida bostirilgach, amir Muzaffarning davlat ishlari bilan shug'ullanmay qo'ygani, ko'p vaqtini tantanalarga sarflagani achinish bilan qayd etiladi. Buxoro minityura maktabining so'nggi vakili Sadriddin Pochaev ijodida sharq mumkoz adabiyoti namoyandalari asarlari syujetiga miniatyura ishlash etakchilik qiladi. Abdurahmon Jomiyning “Yusuf va Zulayho” dostoniga uning tomonidan 27 ta miniatyura ishlangan. Shuningdek, Navoiy asarlariga ham qator miniatyuralar ishlaganki, ular bizgacha etib keldi. Qit'anavislik xattotlik san'atining yorqin namunasi sifatida Buxoroda keng tarqalgan va uning namunalari mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan muzeylarda saqlanmoqda. Mirza Otali, Nuriddin Madum Samarqandiy, Abdullabek miroxur, Mirza Nuriddin Fozil, Abdulfattoh Mahdixon, Hoji Mir Baqo, Mirza Husan kabi xattotlar badiiy mukammal qit'alar yaratib, xattotlik san'atini yuksak darajaga ko'targanlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vaxitov M., Mirzayev Sh. Me'morchilik tarixi. –Toshkent : 2010. – B. 103.
2. Мирза Абдал'азим Сами. Та'рих-и салатин-и мангитийа / Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л.М.Епифановой. –Москва: Изд-во восточной литературы, 1962.
3. Бухоро музейи қўлёзмаси, инв.№ 23720/11